

TURLI TIZIMDAGI TILLARDA QO'SHMA SO'ZLARNING KO'P MA'NOLILIGI VA ULARNING MATNLARDA QO'LLANILISHI

**Ibragimova Maftuna Kudratovna,
Aniq va Ijtimoiy Fanlar Universiteti
Lingvistika bo'yicha magistr**

O'zbek tilida annotatsiya.

Ushbu tezis turli tipologik tizimdagi tillarda qo'shma so'zlar semantikasi, ayniqsa ko'p ma'nolilik hodisasining yuzaga kelish mexanizmlari va matnda reallashuvini tahlil qiladi. Maqsad qo'shma so'zlarda leksiklashuv, metaforalashuv, metonimik ko'chish va terminologik ixtisoslashuv orqali ma'no qatlamlanishini aniqlashdir. Metod sifatida komponent tahlil, kontekstual-semantik yondashuv va qiyosiy-tipologik kuzatuv qo'llanadi. Ilmiy yangilik qo'shma so'zning polisemiyasi matn janri va diskurs bilan bog'liq holda izohlanishidadir.

Аннотация на русском языке.

В тезисе рассматривается многозначность сложных слов в языках разных типологических систем и особенности их функционирования в тексте. Целью является выявление механизмов семантического расслоения сложных слов через лексикализацию, метафоризацию, метонимические переносы и терминологическую специализацию. Используются компонентный анализ, контекстуально-семантический подход и сравнительно-типологическое наблюдение. Научная новизна заключается в интерпретации полисемии сложных слов в зависимости от жанра, дискурса и прагматических установок текста.

Abstract in English.

This thesis examines polysemy in compound words across typologically different languages and explains how compounds function in texts. The aim is to identify mechanisms of semantic layering driven by lexicalization, metaphorical

extension, metonymic shifts, and terminological specialization. Methods include componential analysis, contextual-semantic interpretation, and comparative-typological observation. The novelty lies in linking compound polysemy to genre and discourse constraints, showing how context selects, narrows, or expands meanings in actual usage.

Kalit so‘zlar (o‘zbek): qo‘shma so‘z; ko‘p ma’ nolilik; leksiklashuv; metafora; metonimiya; terminologiya; kontekst; diskurs

Ключевые слова (rus): сложное слово; многозначность; лексикализация; метафора; метонимия; терминология; контекст; дискурс

Keywords (ingliz): compound word; polysemy; lexicalization; metaphor; metonymy; terminology; context; discourse

Tezisning asosiy qismi.

Qo‘shma so‘zlar til tizimida nominatsiya imkoniyatini kengaytiruvchi, murakkab tushunchalarni ixcham shaklda ifodalovchi birlik sifatida ko‘p tillarda faol qo‘llanadi. Ularning semantik tabiati oddiy so‘zlarga nisbatan murakkabroq bo‘lib, bu murakkablik avvalo komponentlar o‘rtasidagi munosabat, motivatsiya darajasi va qo‘shma birlikning leksiklashuv bosqichi bilan belgilanadi. Turli tizimdagi tillarni qiyosiy kuzatish shuni ko‘rsatadiki, qo‘shma so‘zning ko‘p ma’ noliligi faqat “bir shakl ko‘p ma’no” hodisasi sifatida emas, balki so‘z yasash modeli, kognitiv tasnif, pragmatik ehtiyoj va matn ichidagi bog‘lanishlar kesishgan nuqtada yuzaga keladigan kompleks jarayondir. Shu sababli qo‘shma so‘z polisemiyasini tadqiq etishda tipologik farqlarni hisobga olgan holda, kontekstning ma’no tanlashdagi hal qiluvchi roli alohida ko‘rsatib berilishi lozim.

Avvalo, qo‘shma so‘zning ko‘p ma’ noliligi qanday paydo bo‘lishini izohlash uchun “motivatsiyalangan ma’no” va “leksiklashgan ma’no” munosabatini ajratish zarur. Motivatsiyalangan ma’noda komponentlar semantikasi oson tiklanadi: masalan, “temir yo‘l” kabi birliklarda denotat va komponentlar aloqasi nisbatan shaffof. Leksiklashuv chuqurlashgani sari esa birikma yaxlit nomga aylanadi, komponentlar hissasi xiralashadi va yangi ko‘chma yoki ixtisoslashgan ma’nolar paydo bo‘ladi. Bu

jarayon turkiy tillarda ham, rus va ingliz kabi flektiv hamda analitik tizimlarda ham kuzatiladi, biroq formal mexanizmlar turlicha: o‘zbek tilida qo‘shma so‘zlar ko‘pincha bitishuv, urg‘u va yozuv me‘yorlari orqali mustaqil leksik birlikka aylansa, rus tilida qo‘shma birliklarning bir qismi qo‘shimcha bog‘lovchi unlilar va affiksial elementlar bilan mustahkamlanadi, ingliz tilida esa yozuv varianti (closed, hyphenated, open) va urg‘u modeli semantik birliklashuv darajasi haqida qo‘shimcha signal beradi [1].

Ko‘p ma‘nolilikning birinchi manbai metaforalashuvdir. Qo‘shma so‘zlar tasviriy resurs sifatida juda qulay: ular konseptual metafora asosida yangi ma‘noga kengayadi, chunki ikki komponentning o‘zaro “tasviriy to‘qnashuvi” yangi kognitiv model yaratadi. Masalan, “oq oltin” kabi birikma dastlab motivatsiyalangan ko‘chma nominatsiya bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan muayyan sohada (paxta) terminlashib, polisemik qatlam hosil qiladi: umumiy badiiy ko‘chim va ijtimoiy-iqtisodiy termin ma‘nosi parallel mavjud bo‘lishi mumkin. Bunday holatda matn janri hal qiluvchi omilga aylanadi: ilmiy-texnik yoki iqtisodiy matnda “oq oltin” termin sifatida tor ma‘noda tushuniladi, badiiy yoki publitsistik kontekstdagi qo‘llanish esa baholovchi, obrazli semani faollashtiradi. Metaforalashuv qo‘shma so‘zlarda ko‘pincha “asosiy denotat”dan “baholovchi-pragmatik” ma‘noga o‘tishni tezlashtiradi, natijada bir shakl turli diskurslarda turlicha semantik profilga ega bo‘ladi [2].

Ko‘p ma‘nolilikning ikkinchi manbai metonimik ko‘chish bo‘lib, bu ayniqsa soha terminologiyasida va institut nomlarida faol. Qo‘shma so‘z “joy–muassasa”, “vosita–natija”, “material–buyum” kabi yaqinlik munosabatlari orqali ma‘noni ko‘chiradi. Masalan, “matbuot uyi” bir tomondan bino nomi, ikkinchi tomondan muassasa yoki jamoa faoliyatini anglatishi mumkin; kontekstda esa predikativ bog‘lanishlar (qilmoq, e‘lon qilmoq, joylashmoq) qaysi ma‘no faollashishini belgilaydi. Shuningdek, rus va ingliz tilida compound nominatsiyalar ko‘pincha institutsional metonimiya yaratadi: “White House” tipidagi modelda joy nomi institut ma‘nosiga ko‘chadi; bu yerda qo‘shma birlikning polisemiyasi ijtimoiy referensial tizim bilan mustahkam bog‘langan bo‘ladi [3]. Turli tizimdagi tillarda bu jarayonning

umumiyligi shundaki, metonimiya ko‘pincha matnning referensial iqtisodiyoti, ya’ni takroriy nomlashni qisqartirish ehtiyoji bilan rag‘batlantiriladi.

Uchinchi manba terminologik ixtisoslashuv va reterminologizatsiyadir. Qo‘shma so‘zlar ilm-fan va texnikada yangi tushunchalarni nomlash uchun juda qulay model bo‘lgani sababli, bir xil forma umumtil va terminologik qatlamda parallel yashaydi. Masalan, “sun’iy yo‘ldosh” umumiy nutqda kosmik obyektни anglatadi, biroq ayrim kontekstlarda telekommunikatsiya tizimi, ma’lumot uzatish kanali, hatto metaforik tarzda “qo‘shimcha tayanch” ma’nosiga kengayishi mumkin. Terminologik matnlarda polisemiyaning cheklash tendensiyasi kuchli bo‘ladi: ta’rif, standart, klassifikatsiya ma’noni toraytiradi, ko‘chma qatlamni passivlashtiradi. Badiiy va publitsistik diskurs esa aksincha, ko‘chma qatlamni faollashtirib, qo‘shma so‘zning semantik diapazonini kengaytiradi. Shunday qilib, polisemiyaning real hajmi “til tizimi”dagidan ko‘ra “matn amaliyoti”da aniqroq namoyon bo‘ladi, chunki aynan matn ma’no tanlash va ma’no raqobatini hal qiladi [4].

Qo‘shma so‘z polisemiyasini tushuntirishda tipologik omillar ham muhim. Agglutinatив tizimga mansub o‘zbek tilida grammatik ma’no ko‘pincha affikslar orqali ifodalanadi, qo‘shma so‘z esa asosan leksik nominatsiya vazifasini bajaradi; natijada birikma ichidagi komponentlar orasidagi semantik nisbat (aniqlovchi-aniqlanmish, egalik, obyektlik va hokazo) ko‘pincha kontekst va umumiy bilimlar orqali tiklanadi. Flektiv rus tilida esa kompozitsiya ko‘pincha derivatsiya bilan qorishadi, bu hol qo‘shma birlikning ichki tuzilishini “qattiqroq” qiladi, biroq polisemiya to‘sqinlik qilmaydi: aksincha, derivatsion model ma’no hosil bo‘lishining yangi yo‘llarini ochadi. Analitik ingliz tilida esa compounding juda mahsuldor bo‘lib, yangi birliklar tez yaratiladi, lekin yozuv va urg‘u varianti birlikning leksiklashuv darajasini farqlaydi; bu farq ma’nolar raqobati va barqarorlashuviga ta’sir ko‘rsatadi. Umumiy xulosa shuki, tipologiya polisemiyaning “mexanizmini” emas, ko‘proq uning “formal sharoitlari”ni belgilaydi: ma’no kengayishi kognitiv va pragmatik asosda yuz beradi, formal tizim esa bu kengayishning qaysi yo‘nalishlarda barqarorlanishini boshqaradi [5].

Matnda qo‘shma so‘zlarning ko‘p ma’ noliligi kohezion va koherensiya omillari bilan bevosita bog‘liq. Birinchi navbatda, yaqin kontekst (mikrokontekst) sintaktik valentligiga ko‘ra ma’no tanlaydi: fe‘lning talabi, aniqlovchining turi, bog‘lovchi vositalar qo‘shma birlikning semantik rolini aniq qiladi. Ikkinchi navbatda, keng kontekst (makrokontekst) mavzu, janr va muallifning kommunikativ maqsadi asosida ma’noni chegaralaydi: ilmiy maqolada polisemik birlik ko‘pincha bir ma’noda “qat’iylashtiriladi”, badiiy matnda esa ko‘pma’ nolilik uslubiy resursga aylanib, kinoya, ishora, intertekstual effektlarni yuzaga chiqaradi. Uchinchidan, diskursiv omil, ya’ni adresatning bilim doirasi va ijtimoiy tajribasi ham ma’no dekodlanishida ishtirok etadi: ayrim qo‘shma birliklar professional hamjamiyatda termin sifatida avtomatik tushunilsa, umumiy auditoriyada obrazli yoki taxminiy ma’no ustun kelishi mumkin. Shunday holatlar polisemiyaning “matn ichida boshqariladigan” hodisa sifatida ko‘rsatadi: muallif kontekstni shunday quradiki, kerakli ma’no dominant bo‘ladi, boshqa ma’nolar esa fon rejimida qoladi.

Xulosada aytish mumkinki, qo‘shma so‘zlarning ko‘p ma’ noliligi turli tizimdagi tillarda umumiy kognitiv-pragmatik qonuniyatlarga tayanadi, biroq har bir tilning kompozitsiya va leksiklashuv sharoitlari bu jarayonning tashqi ko‘rinishini farqlaydi. Metafora va metonimiya qo‘shma birliklarning semantik diapazonini kengaytiradi, terminologik ixtisoslashuv esa ma’noni toraytirib, parallel qatlamlarning birga yashashiga olib keladi. Matn esa polisemiyaning real ishlash maydoniga aylantiradi: janr, diskurs, referensial ehtiyoj va sintaktik muhit kerakli ma’noni tanlab, qo‘shma so‘zning semantik profilini barqarorlashtiradi yoki aksincha, uslubiy ko‘pqatlamlilikni kuchaytiradi. Shu asosda qo‘shma so‘z polisemiyasini o‘rganish nafaqat so‘z yasash nazariyasi, balki matn lingvistikasi va diskurs tahlili uchun ham metodologik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969. 545 p.

2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 242 p.
3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). Москва: Учпедгиз, 1947. 784 с.
4. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
5. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Университет, 2006. 320 б.
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент